

ENN SOOSAARE TÖLKETEGUDEST

ANNE LANGE

Kui arvata tõkeloo mitmekordsest diakrooniast (Torop 1999: 42–65) välja tõlkijaga seotud teemadering ja lugeda tõkeloo keskseks tegelaseks tõlkija, tuleb otsustada, kas uurida professiooni esindajaid *in corpore* (kvantitatiivselt ja sotsioloogiliselt) või valida neist välja mõni üksik. Viimasel juhul poleks tõlkija enam pelk statistiline konstrukt, vaid luust ja lihast inimene, kes tegutseb sotsiaalses ja ajaloolises konkreetsuses. Tõkelugu on siis sotsiaalse kausaalsuse lugu, katse selgitada, miks on mingid tõlked millalgi ja kus tehtud ning missuguseid muutusi on need endaga kaasa toonud (Pym 1998: 6).

Enn Soosaar, teooriatesse ja üldistustesse reservatsioonidega suhtuv mõtleja, oli mõne aasta eest päri: kui teda peaks võetama uurida, on ta valmis selgetele küsimustele andma oma vastused ja olema osaline kirjatöös „Soosaar”. Läks teisiti, Soosaare osalus jäi kaudseks, aga samaks jäi kokkulepitud küsimus tõlkija võimalustest ja motiividest omas ajas. Kas tõlkes, mis on aruandekohuslane originaali ees, saab olla tõlkija eesmärki? Kui kindlakäeliselt sai Enn Soosaar valida, mida, kuidas ja miks tõlkida?

Tõlkimise otstarbest on Soosaar kirjutanud: „Inimese mõtlemine (ka uute ideede väljapakkumisel) on saja niidiga seotud nii tema enda ajastu kui ka varasemate aegade kujutus- ning kujundimaailmaga”, meist kaugeski ajas või ruumis kirjutatud tekstid on „oluliselt kujundanud meie argimõtlemist, käibetõdede süsteemi” (Soosaar 1985a¹). „Tõlgetega meie kirjakeel algas” (1986d). „Eesti kirjanduses pole olnud aegu, millal tõlkekirjandus pidanuks ennast sürjatuna tundma” (1996: 6), tõlked on meid kujundanud ja neid on vaja meil ka edaspidi kui „võrdlus- ja mõistmisaluseid” (1986a: 678, vrd Torop 2008). Soosaar ei arenda kultuuri, ka eesti kultuuri tõlkelisust suurteemaks, aga on ilmselge, et ta kirjutab Öhtumaa kultuuri ühtsuse aluselt.

Enn Soosaare suurteema oli ilukirjanduse tõlkimine. Ta alustas tõlkimist totalitaarses ühiskonnas, tõlketegevuse üleliidulise juhtimise ja planeerimise tingimustes, kus küll „laius täiesti keelatu ning ametlikult sallitu vahel vöönd, kus reeglid olid ebamäärased ja asja otsustas järelevalvajate suva”, nagu ta kirjutab oma poolautobiograafilise „Nuripidise aastasaja” peatükis „Totalitarismi rituaalsed mängud” (2008: 156). Halli tsooni viis ka ilukirjanduse tõlkimine, kus proovida üleastumist ametlikult paika pandud piiridest, teades, et see äratab „tähelepanu ja omandab sotsiaalset ning poliitilist tähendust”, sest „sõnal oli väge ja väärtust, mida sõnal ei ole kunagi vabas ühiskonnas – seal, kus kõik on lubatud” (2008: 155, 156). Soosaar kirjeldab võrdpildi loomiseks kassi reaalelulist mängu kinnipüütud hiirega ja loetleb inimhiirte šansse vastukäiguks totalitarismiaegsetes mängudes: võis „nurga tagant rusikat vibutada”, võis „sepitseda nõukogudevastase kirjatüki, mis sahtli põhja peideti”, ja võis mängida „õrritusmänge”, mis pakkusid „virgutaivat rahuldust”. Tõlkimise puhul tähendas see siis: kas ja ehk annavad trüki-

¹ Edaspidi on Soosaare kirjatöödele viidatud ainult aastaarvuga.

loa, ilma et isegi täpselt teaksid, kui kahjulik või kahjutu on nõukogude lugeja lugemislaua näiteks Thornton Wilder, kelle „teoste teljeks on „igaveste abstraktsioonide” rida usk-lootus-armastus, millele ta püüab anda tänapäevalikku tõlgendust ja sisu”, teades, et olemasolu keerulistele küsimustele „pole võimalik anda lihtsat, ühest vastust” (1972: 699).

Anthony Pymil, kes on tõlkijakeskset tõlkelugu metodoloogiliselt põhjendanud, oli vaja luust ja lihast tõlkijaid, et aru saada tõlketegevusest XII sajandi Ibeeria poolsaarel. Tõlkijate puhtfüüsilisi võimalusi ja inimlikku omahuvi arvestamata on asjade toimumist sageli raske mõista. Enn Soosaare ratastoolis elatud elu puhul võib arvata, et tema tõlkis paratamatusest ja eelkõige isiklikuks tarbimiseks. Aga ainult siis, kui jätta lugemata tema kultuuripoliitiliselt argumenteeritud tõlkekriitika ja hindamata tõlgete valik – mõlema puhul on resonants laiem. Kõigepealt esimesest.

Tõlkekriitika

Esimene sõnavõtt ajakirjanduses ilmub Soosaarel üheksa aastat pärast esimeste tõlkekate avaldamist.² Napilt pool veergu 1969. aasta 12. detsembri Sirbis ja Vasaras annab teada Nobeli preemia määramisest Samuel Beckettile ja juhib samas tähelepanu tõlkepoliitika puudustele, argumenteerides seda arvude toel: „Aastatel 1944–1960 ei suutnud meie tõlkijad ennetada mitte ühtki Nobeli preemiat,” kirjutab ta (Soosaar 1969). Sõja eel oli mõnda hilisemat nobelisti küll avaldatud, aga Nõukogude Eestis ei läinud need tõlked arvesse: 1969. aastaks oli sõja järel antud kahekümne seitsmest preemiast olemas ainult kolmteist. Soosaare hinnangul vähevõitu.

Statistika valguses kirjutatud tõlkeilukirjanduse ülevaateid ilmub Soosaarel ridamisi (tüübipuhtad on 1979a, 1980a, 1985c, 1986a, 1994). Sõja eel oli teinud arvulisi kokkuvõtteid tõlkimisest August Annist (1939), vahetult enne Soosaart oli tõlkekirjanduse numbrilisi ülevaateid kirjutanud Ott Ojamaa (2010), aga tabelivormi kasutab Soosaar üksi, nõutades Leida Püssilt Riiklikust Raamatupalatist andmeid veendumuses, et arvud üksi panevad ka „kivid kisendama” (1988b). Ilmunud tõlgete absoluutarvud kõrvutatakse ilukirjandusraamatute koguarvuga, täiskasvanute teoste tõlgetest lahutatakse lasteraamatud, tõlked rühmitatakse keelte ja maade kaupa, tunnistades liigituste vaieldavust (1980a: 565), siiski ühe erandiga: maad tuli jagada kapitalistlikeks ja sotsialistlikeks, muu hulgas ka sellepärast, et tollelt aluselt jagati kirjastamiseks kvoote, trükilube ja paberit (Möldre 2005: 128). Aastate lõikes esitatud tõlkestatistika teeb jälgitavaks absoluut- ja suhtarvude tõusu- ja/või langustendentsid kirjastamise muutlikes oludes, nimetuste arvu ja tiraaži dünaamika (nimetuste arvu poolest kõige enam esindatud tõlkekirjandusel ei pruukinud olla kõige suuremad tiraažid) ja välisbelletristika osakaalu halastamatu kahanemise alates seitsmekümnendatest aastatest (1979a: 881, 1980a: 564, 1986a: 678, 681).

² Need ilmusid 1960. aastal Öhtulehes: 21. mail lõi Archibald Joseph Cronini „Põhja-valgusest” ja 1. oktoobril Ernest Hemingway romaanist „Kellele lüüakse hingekella”. Raamatutena ilmusid seejärel E. Hemingway „Pidu sinus eneses” (1965), James Baldwini „Keegi ei tea minu nime” (1966), Bernard Malamudi „Idioodid kõigepealt” (1966), Francis Scott Fitzgeraldi „Suur Gatsby” (1966), Saul Bellowi „Püüa päeva” (1968), Truman Capote „Külmavereliselt” (1968) ja John Updike'i „Kentaur” (1968).

Eesti raamatutoodangu arvandmete kõrvale pakkus Soosaar kõrvutatavalt lugeda ka vene raamatustatistikat (1979a, 1986a: 680).³ „Innustav eneseületamine” on Soosaare kirjatöodes küll mitmel pool vilksav mõte (1980a: 568), aga sel puhul pole sooviks sundida eesti keelde tõlkijatele peale võimatut ja naeruväärset võistlust vene keelde tõlkijatega, küll aga võiks tõlketegevus olla võrreldav tendentsides. „1976. aastal ilmus vene keeles 985, 1977. aastal 1400 tõlkeraamatut raja tagant,” kirjutab Soosaar (1979a: 881). Samas on kirjas, et eesti keeles langes väliskirjanduse tõlgete arv kahel nimetatud aastal 53-lt 39-le.

Tõlkeproduktiooni hinnates sõelub Soosaar seda mitme sõelaga: ta vaatleb tõlkeid kord aja, kord ruumi, kord žanrite lõikes.

Laias laastus hoiab Soosaar päevakorral tõlketraditsioonide klassikalisi „valiku mitmekesisuse ja tasakaalustatuse” (1988a) põhimõtteid. Tõlked peavad katma maailma nii ajalooliselt – „täna ja eile, sada ja tuhat aastat tagasi” (1980a: 568) – kui ka geograafiliselt (1979a: 881; 1980a: 574), sest vastasel korral jääb meie mõtlemine „hämaraks või fantastiliste, absurdsete spekulatsioonide tallermaaks” (1987c: 192). Samal ajal ei tohi haarde laiendamine „mingil juhul muutuda omaette eesmärgiks ega tõlkimine olla allutatud demonstratiivse statistika huvidele (Vaadake, kui kohusetruult me seda ja teist ümber paneme!)” (1980a: 574). Geograafilisest kvoodisüsteemist kinnisideed tehes toodab tõlkimine „regionaalselt kohustuslikke makulatuurraamatuid” (1994: 54), mida Soosaar on kõige rohkem kahetsenud „Varamu” sarja teise valiku puhul, kus kõited olid seatud täpsesse balanssi: kümme idast, kümme läänest (1985c: 199–200). Formaalseid kaalutlusi silmas pidades arvati sarja teosed, „mida ei saa parimalgi tahtmisel upitada maailmaklassika tasemele” ja „paljust pooljuhuslik noppimine” alandas taset (1985c: 201–202, samal teemal ka 1984b).

Arvanud eesti kultuuri elujõu tingimuseks „paljusuunalise ligipääsu maailmakultuuri saavutustele” (1988a), on Soosaarele veelgi olulisem särgi lähedus ihule. „Kaugema Ida (India, Tiibeti, Hiina) ammuste aegade rikkustest on viimasel ajal jõudnud meie keelde mitu tänuväärset ümberpanekut,” kirjutab ta seitsmekümnendate aastate lõpus, kui Linnart Mällilt on ilmunud ridamisi tõlkeid („Dhammapada”, „Daodejing”, muinasjutuvalimik India keeltest). „Paraku on täiesti unarusse jäänud Lähis-Ida. Aga esmajoones just nendes mõtteliikumistes, mis toimusid seal aastatuhandeid tagasi, on ka meie kultuuri juured” (1979c).

Maailmavaatelistest mõtteliikumistest sai tollastes ametlikes väljaannetes omas meeles kirjutada ainult see, kelle maailmavaade oli ateistlik. Kuni kaheksakümnendate lõpuni Soosaar stigmatiseeritud eluvaldkonnaks arvatud religioonist kirjutada ei proovi,⁴ et aga maailmavaade võib pakkuda ametlikult soositust „hoopis teistsugust võimalust oma elu seada ning elada” (2008: 111), seda annab ta oma tõlkearvustustes mõista. Sealjuures pole religioon tal le niivõrd kultuurilise erinevuse tähistaja, kuivõrd kultuuri katalüsaator. Tema 1979. aasta tõlkekirjanduse ülevaade ilmub „Kirjanduse jaosmaas” pealkirja all „Kui te satuksite üksikule saarele”. Selles arvab ta, et võtaks kõi-

³ Kord ka Ameerika Ühendriikide oma: ta annab teada, et 1975. aastal ilmus USA-s 39 372 eri raamatut, uudisteoseid 30 004, tõlkeid vaid 1546 nimetust (1976a).

⁴ Selleteemaline selgesõnaline artikkel „Piibel ja aeg” ilmub tal 1989. aasta septembrikuu Loomingus.

gi sel aastal ilmunud raamatute hulgast esimese eelistusena saarele kaasa „Daodejingi”, et oleks aega puurida teksti, mida tavaelus keelab vahetult vastu võtmast taustateadmiste ja kommentaaride nappus (1981a: 205). Viimaste puudumise pärast tunnistab ta mõni aasta hiljem hiina ja jaapani luuletõlkeid lugedes: „äratundmise rõõmu too luulevalik ju ei paku” (1987c: 192). Kaugused ajas ja ruumis ei peaks küll olema ületamatud, aga kasinalt kommenteeritud Jaapan jääb kaugeks. Ja mis olulisemgi, Hiinast või Jaapanist „kaugemal veel” on Eesti. Selle võtab Soosaar jutuks Hermynia zur Mühlени mälestuste ilmumise puhul 1982. aastal:

„Kummaline küll, aga rahvusgrupp, kes on meie maa ajaloo väga pikka aega olulist osa etendanud, on juba aastakümneid niisama hästi kui olema tuks unustatud. [...] ..baltisakslaste arv meie maal küündis kunagi mitmekümnele tuhandele ja ajaloo vastu amokki jooksnud mõisnikud või rahvusvahelise kuulsuse saavutanud teadlased moodustasid sellest vägagi kirjust seltskonnast üksnes murdosa. Kohtumised nende teistega kirjasõna vahendusel tahaksin küll loota seisvat ees, ja kui mõned hääled haua tagant võivad olla meile, eestlastele, ehk ebameeldivadki, peaks aeg olema nende kuulamiseks igatahes küps” (1982a).

Ajalooliselt relevantsete ja arhetüüpsete teemade hindamine võiks panna hindama vanemat kirjandust, ometi ei olnud Soosaar minevikukirjanduse eelistaja. Vastupidi, talle oli oluline „meie tõlkeilukirjanduse vahekord tänapäevaga”, selle võime „läbi valgustada meie praegu elatavat aega” (1980a: 574–575; 1994: 54), selmet olla ajatu ja abstraktne. „Muidugi, tänapäeva saab uurida ka minevikuanaloogiatega abil ja küllap pakub võimalusi ajatute komöödiatega-tragöödiatega mahamängimiseks meiegi aeg”, aga kui „suurt osa tõlgitud kirjanikke ei näi üldse huvitavat see, mida on sotsiaalteadustel ja uuemal psühholoogial öelda inimese kohta – sellesama inimese kohta, kes on nende pideva vaatluse objekt”, siis kõneleb see kõige muu kõrval ka kirjastamispoliitika paigalseisu nautivast ning ärrituse tõrjuvast hoiakust (1980a: 575).

Nimetatud ootused tõlgetele on elitaarsed, nagu need eesti tõlkekriitikas on ikka olnud. Nõudes neile lisaks õigust ka ajaviitele (1980a: 569) ja populaarseid väljaandeid, on Soosaares oma annus mõistvust. Tõlgete poliitiline efektiivsus sõltub ju lõppude lõpuks nende võimest massideni jõuda.

Martti Haavio „Kalevala lugude” tõlke ilmumise puhul möönab Soosaar, et kui ka „maailmakirjanduse tähtteoste ajakohased ja adekvaatsed eestikeelsed tõlked on ja jäävad suureks eesmärgiks, mille nimel tasub vaeva näha”, on „nende kõrvale ja paljudel puhkudel nende vältimatu aseainena” vaja ka ümberjutustusi à la Eno Raua „Kalevipoeg” (1981c). Mis puutub aga ajaviitette, siis see olgu professionaalne:

„Mina kuulun nende hulka, kes ootavad ajaviitekirjanikult oma *métier*’ meisterlikku valdamist. Meelelahutuslikkus ärgu taandugu kirjandusliku saamatuse või kommertslikkuse sünonüümiks. [...] Tõsisele oponeeriv kerge ei pruugi sugugi olla taunitavalt vilets, vaid võib parimates näidetes tõusta nauditavate saavutusteni” (1980a: 571).

Sõltuvalt osundusest või retoorilistest eesmärkidest on ajaviide oma konnotatsioonidelt Soosaarel erineva sisuga: üheksakümnendate alguses, kui laiatarbekaup on kirjastamispõldu uputamas, Soosaar seda väärtustada ei võta (1994). Ka siis, kui eesti keelde tõlgitakse Robert Ludlumi „Chancellori käsikiri”, osundab Soosaar õpetavalt ajaviite ajuvabadusele (1986a), kiites kõrvale

John Le Carréd ja Frederick Forsythi. Ja kui õigustamist tahavad „Hälina ja raevu” 60 000 trükieksamplari, kirjutab ta ajaviitest kui aja raiskamisest:

„Ühel kirjandusõhtul Vastseliinas kurtis keegi nukra näoga mees: pärast seda, kui on päev otsa tööd vihutud, ei hakka ikka õhtul enam Faulknerit lugema. Muidugi! Aga kui mitte Vastseliinas, võib-olla siis Vanamõisas elab keegi teine ja ehk mitte nii väga nukra näoga mees, kes ütleb: pärast päevatööd jääb mul lugemiseks liiga vähe aega, et seda ajaviiteromaanidega raiskama hakata” (1977).

„Paljusuunaline ligipääs” maailmakirjandusele on Soosaare kirjatöodes igas mõttes polüseemne. Neid musti päevi, mil ta asjale lähedal seisjana akt-septeerinuks Eesti kirjastamisolude hädasid alates eelmiste sajandite tegemata töödest ning valuuta nappusest tõlkijate ja toimetajate töö vaevadeni välja (1987a), ei saanud tema sootuks vastupidist vaimu kandva töö juures olla palju. Viletsuskompleksi on ta vastustanud otsesõnu:

„Mulle on tihtipeale tundunud, et isegi veel praegu, kahekümnenda sajandi lõpul valmistab meile imestust tõsiasi, et oleme üldse olemas. [...] Aga kui võtta asja kainelt. Me oleme olemas ja kavatsame siia maailma jääda veel paljudeks sugupõlvedeks. Seejuures mitte ükskõik kuidas oma päevi õhtusse veeretama. Me tahame olla – nii sai see juba möödunud sajandil ära otsustatud – omaenda kultuuri loov ja maailma kultuuriväärtusi tarbiv rahvas teiste kultuurrahvaste hulgas” (1986a: 680).

Soosaar mõistis kirja panna tõlkimise pidulikumat sisu, kuid oskas samas ka pateetikast hoiduda. Ta võis kirjutada, et tõlkijate töö tunnustamisega võiksid asjad olla paremad (1986a: 682–683), sest väikerahva kultuuris on tõlkimine „tundunud mulle alati omamoodi sundus, kohustus” (1986d), aga ta on ka sedastanud: „Me võime rääkida palju ilusaid sõnu tõlkija missioonist, kuid lõppude lõpuks jääb ikkagi kehtima see, mis vanad roomlased ütlesid Jupiteri ja härja kohta. Ja Jupiter ei ole tõlkija kunagi” (1984a: 664).

Seniõeldu ja tõlkespetsiifiline ei ole tõlgete juures peamine. Peamine on see, et originaal oleks hea (1982c; vrd Sütiste 2008). Kuigi „head romaani ära tunda ei ole sugugi raske” (1982c), pole Soosaar oma peakriteeriumi sisu täpsustanud. Kõige lähemal headuse defineerimisele on Soosaar siis, kui ta ütleb: „Teoseid vaagides etendab määravat osa ikkagi see, millest nad mismoodi kõnelevad” (1980a: 568–569). Siis kõigepealt m i l l e s t.

Aastatel 1979–1987 kultuurilehes Sirp ja Vasar ilmunud artiklisarjas „Tõlkeraamatuid lehitsemas” (kokku on juttu 112 raamatust) on ainult üks kirjanik, kelle kohta ütleb Soosaar, et ta on võimas (1982d), „üks väheseid, kes tõesti väärib adjektiivi *geniaalne*” (1981c) – see kirjanik on Dostojevski. „Tema mõttemaailm on rikas ja inspireeriv, innustusest lõimetur, kannatusis selituv” (1981c).

Odraokast pole Soosaarel kurgus vaid siis, kui ta tutvustab valikut Dostojevski mitteilukirjanduslikust pärandist, mis ilmus Loomingu Raamatukogus pealkirja all „Inimene on saladus”. Sel puhul kirjutab ta hoopis:

„[Dostojevski – A. L] ei pelga oma kirjades kordamast päris tavalisi käibetõdesid. Ta esitab väiteid, mis on nii üldised või ühekülgsed, et neil puudub kasutamiseväärtus, ta annab lubadusi, mida ta ei täida, ta on erapoolik, kiivas, kinnisideede kütkes, ta unistab „inimkonna ja Euroopa saatuse lahendamisest”, „Ida küsimuse lõplikust lahendamisest”, huvitumata, kas rahvad, kellele ta „lahendust” pakub, tema panslavistlikest retseptidest hoolivad, ja röö-

mustab: „Jah, Turgenevil on ainult klaköörid, minu pooldajatel on aga tõelist vaimustust” (1981c).

Mida on siis Dostojevskis võimast? Gayatri Chakravorty Spivaki väitel saab kultuuripoliitilist tööd teha ja seda maailmavaatelise filosoofiaga siduda ainult siis, kui arvestada religiooni ja religioossusega, seda ka sekulariseerunud maailmas, mis pole Läänes muud kui „moraalifilosoofias valgendatud kristlus” ja oma struktuurilt viimasega identne (Spivak 2002: 409). Niisugust „arvestamist” Soosaares on, eelistades „kuuluda nende kilda, kes põhimõtteliselt eitavad inimese ümbertegemise võimalust inimese poolt” (1990). Tõlkeilukirjanduse hulgast otsib ta raamatuid, mis mõõdaksid inimest nõnda, paratamatuse, lootuse ja usu mõõdupuuga, sellepärast et nii inimene on, ja pole kunsti asi maailma muuta. „Inimese eneseleidmisest kriisiolukorras”, „ajatuse perspektiivis” (1972) kirjutab Soosaare tõlgitud ja tema tutvustatud Thornton Wilder; usust mõlgutab Soosaare tõlgitud Saul Bellow, kelle romaani nime tegelane Herzog kirjutab Jumalale: „ma olen ikka ihaldanud Sinu tunnetamatut tahet täita, mida ma olen käsitanud ilma sümboliteta nagu Sindki” (Bellow 1972: 363). Usust, mis käib üle kommete, kirjutab John Gardner „Sügisvalguses” (1987). Soosaarele on olulised kirjanikud, kes, „niisama pessimistlikud kui nad võivad olla konkreetse inimese saatuse suhtes konkreetsetes ühiskonnas, on nad optimistlikud aja ja ruumi köidikutest vaba inimese eneseteostamise võimaluste suhtes üldse” (1970: 58). Niisugune kirjanik on Dostojevski ja niisugusena on ta võimas.

Hea originaali teine atribuut *sine qua non* on kirjutamistehnika. „Varamu” sarja esimese ande üheks meeldivamaks saavutuseks oli Soosaare hinnangul just see, et lugejale „demonstreeriti mitmeid varem harjumatuid romaanivõimalusi” (1985c: 200), sest „tõlkimine on tõlkimist väärt ainult siis, kui see kas toetab oma kirjanduse mõtteliikumisi, vormiotsinguid või pakub lugejale seda, milleni meil ei ole küünitud, mis ühel-teisel põhjusel puudub” (1980a: 572). Eesti kirjastamisvõimaluste piiratuse juures ei saa kuidagi õigustada naiivsete ja saamatute raamatute tõlkimist, sest „iga vilets vahendus jätab meid ilma teosest, millega tutvumine oleks rahvuskultuuri arengu seisukohast võinud olla palju olulisem” (1986a: 682). Nõnda sarjab Soosaar „mediokritsust” (1980a: 571), „ideoloogilisi käopoegi” (1988b) ja kompromisskandidaate, kellest pole karta tühja tüli (1986a: 681) ega ka mingit kasu. Isegi kui Eestis puudus poliitiline, diplomaatide elu vaatlev romaan, ei õigustanud see veel ligi üheksatsada lehekülge „sõnavahetu, mõttevaegust ja algusest peale lahtiste kaartidega mängimist” nagu kirjanik-kommunisti James Aldridge'i „Diplomaadis” (1980a: 572).

Lugenud tutvustamiseks kümneid ja kümneid tõlkeraamatuid aastas, upub Soosaar keskpärasusse. Avaldatud kirjanduse tervikpildi adekvaatse hindamise nimel ei väldi ta statistiliselt domineerivat „tõmpi” ning „lamedat” (1986c) „maailmanägemist ja oma aine kirjanduslikku läbitöötamist” (1984b) ja võtab kehvapoolsete kirjutajate meetodi lahkamiseks üksjagu aega. Ta alustab tõlkeraamatute lehitsemist 1979. aasta 8. juuni Sirbis ja Vasaras Alberts Belsiga ja temaga ka 1987. aasta 11. detsembril lõpetab, olles nõutu kirjaniku ees, kes annab uue tegelase ilmudes kõigepealt *verbatim* teada, kuidas temasse suhtuda, kirjeldab siis suhtumisega harmoneeruvat välimust ja kiidab või kirub iseloomu, ilma et seda psühholoogiliselt põhjendataks (1987b). Lapanud sadu lehekülgi, mis täis „palju tähendada tahtvaid lauseid”

(1985b), kasvab aastatega Soosaare skepsis tegevuse suhtes, „mida paljud armastavad nimetada loominguiliseks tööks” (1990).

Kaks peanõuet, mida Soosaar tõlkekirjandusele esitab – tõsiseltvõetav teema ja tõsiseltvõetav tehnika, s.t lugu olgu rikas ja puhtakirjutatud, nii et allhoovused hakkaksid kaasa mängima, välistades ühese, triviaalse seletuse (1986b) –, ei ole justkui tõlkespetsiifilised. Ent need on nõuded, mida saab esitada seitsme-kaheksakümnendatel aastatel just tõlgetele. Mart Velsker kirjutab 1970. aastate eesti kultuurist kui „enesekaitssesse taandunud rahvuslikust kultuurist”, kus valitses avaliku keelekasutuse silmakirjalikkus ja alltekstidele orienteeritus (Annus jt 2001: 536). Viimane iseenesest kirjandusele otsest ohtu ei kujuta, aga oli ka teemasid ja hoiakuid, mida ainult tõlgete toel üleval hoida saigi. Valitsevale kultuurirepertuaarile vahele rääkivad tõlked aktualiseerisid teemad, mida muidu ei olnuks olemas. Tõlkimise puhul hakkab seitsmekümnendail seletavalt tööle Henri Gobard'i tetralingvaalne keelekäsitlus. Tõlkes on piirid selle vahel, mis siin ja mis seal, loomuldas poorsed. Tõlked küll jagavad originaalidega *p e a k e e l t*, aga see saab tõlkes deterritorialiseeritud; tõlkes saab aktualiseeruda peakeele „jääk” (Lecerle 1990), keeles alati olemasolev, ent ametlikult normeeritud või keelatud võimalus nüansseerida keelekasutust. Tõlked said juhtida tähelepanu kõrvale sellelt, mis vormib meid väliselt, sest see ei pruugi meid valitseda sisemiselt. Tõlgetes sai kahelda ideedes, milles nõukogude rahvas kahelda ei saanud. Tõlkija, omas ühiskonnas marginaalne, sai kellelegi tõsisemalt ette jäämata – eriti kui tõlgete paratekstuaalse pakendamiseega rõhutada nende kuulumist ideoloogiliselt võõrasse maailma – panna sõnadesse teist, potentsiaalset (utoopilist) maailma (Venuti 2000), kus võib mõelda ja tunda teisiti, kui harjutud koduse kirjanduse tsentris. Tõlked oli „väike kirjandus” (Deleuze, Guattari 1998). Väike kirjandus ei representeeri, ei ole vernakulaarses keeles, mida kõneldakse siin, väike kirjandus räägib, nagu räägib vehikulaarne keel „igal pool”, ja nagu kõnetab meid referentsiaalne, kultuuri ja tähenduse keel. Seitsme-kaheksakümnendate aastate sotsiaalsete olude foonil tõlgete kultuurile ja tähendusele osundav referentsiaalsus neid ka politiseeris ja kollektiviseeris. Tõlgete deterritorialiseeritud keel äratas aktiivse solidaarsuse, neist sai rahva asi, sest nad võisid kanda tähendust, mis oli omas keeles olemas ainult välistatud ja represseeritud jäägina. „Nuripidist aastasada” üle korrates: „Ainult seal, kus kehtib jäik keeldude ja käskude süsteem, millest kinnipidamist pukisistujad kiivalt valvavad, äratab trotsiv üleastumine tähelepanu ja omandab sotsiaalset ning poliitilist tähendust” (2008: 155).

Hea tõlke kolmas tunnus on Soosaarel ladusus, sest „see vahendamismoodus jääb peamiseks loomulikult edaspidigi” (1982b). Ladususe all ei mõtle ta mitte ainult esmast ja elementaarset ühe keele leksika ja grammatika väljavahetamist teise vastu, vaid ka kirjakeele normidest kinnipidamist, sest „keelehälbed on kirjaniku eesõigus ning omapära” (1984a: 664). Keeleuenduslik tõlkimine jäägu omaesse aega nii tõlkepraktikas kui ka -teoorias.

Ajakirjanduses võtab Soosaar tõlkija kirjutamistehnilise osavuse või saamatuse kõne alla iseenesest harva, erinevalt originaali osavusest või saamatusest. Väljaspool iseenda tõlketegevust puudutab ta tõlketehnilisi teemasid ainult paaril korral: kord jääb jänni tõlgitud pealkirja häälendamise⁵ kord on

⁵ „Miks küll on valitud romaanile [Yasunari Kawabata „Mäe häälele” – A. L.] nii suupäratu pealkiri? Nende kahe sõna järjestikku väljaütlemiseks peab eestlane kas keele

tõlke keel teinud vaevaliseks Alfred Anderschi „Winterspelti” lugemise, mis vaevas „kui kontserdi kuulamine häälest ära klaveril” (1985a). Muidu on aga tõlketehniliste üksikasjade lahtikirjutamine arvatud ilmselt kohatuks, sest Sirbi ja Vasara järel sabas ei seisnud ainult filoloogid ja „kogu sellel tohutul inimeste armeel”, kes raamatute väljaandmise, kauplemise ja tutvustamise-ga ametis, on lõppude lõpuks „üksainus olemasolu (ja palgasaamise õigustus) – nad on seatud teenima rahvast” (1987a). Sotsiaalne kausaalsus missugune, öelduna ajal, kui tõlkimise pealisülesanne oli kinnitada kas maailmarevolutsiooni või Öhtumaa kultuuriühtsuse olemasolu ja jätkusuutlikkust.

Enn Soosaare tõlked ja saatesõnad

Ajalehes või ajakirjanduses avaldatud tõlkepalu välja jättes ilmus Enn Soosaarelt 42 tõlkeramatut, neist 5 tõlgitud kahasse⁶ ja 13 ilmunud ka kordustrükis⁷. Viimaste arvukus iseenesest on fenomenaalne, arvestades nõukogudeaegseid hiigeltiraaže („Pidu sinus eneses” esmatrükk 25 000, „Suur Gatsby” 30 000, „Sume on öö” 40 000 eksemplari), ehkki kadunud sugupõlve romaanide ülemaailmne suur loetavus seda suures osas seletab. Spetsialiseerumist ameerika kirjandusele⁸ on Soosaar ise põhjendanud omamoodi protestiga „nn. Oxfordi orientatsiooni vastu meie 1960. aastate ülikoolis” (1981b).⁹ Tõlkimise kõrval sekundeerib ta ülikoolile nii teatmeliste kui ka analüüsivate artiklitega ameerika kirjanikest ja kirjandusest Nooruses¹⁰, Loomingus¹¹, Keeles ja

sõlme keerama või siis (normaalses kõnes **äe** teine vokaal ju peaaegu kaob ja **h-d** sõna algul me ei häälda) pikalt määgima” (1980b).

⁶ 1975. aastal „Mirabilias” ilmunud Michael Crichtoni „Andromeda” koos Rein Saluriga, 1979. aastal nooremale koolieale tõlgitud Elwyn Brooks White’i „Charlotte koob võrku. Luige trompet” koos Piret Saluriga, William Faulkneri „Yoknapatawpha vanaaeg” ja „Yoknapatawpha uusaeg” koos Jaak Rähesooga, ilmunud vastavalt 1980 ja 1983 ning Pegasuse klassikasarjas 2008. aastal ilmunud Ernest Hemingway „Jutud II” koos Henn Käämbrega.

⁷ E. Hemingway „Pidu sinus eneses” (1965, 1993, 2010), „Kellele lüüakse hingekella” (1970, 1977), „Hüvasti, relvad” (1983, 2008), „Vanamees ja meri” (1985, 2007), F. Scott Fitzgeraldi „Suur Gatsby” (1966, 1996, 2005), „Sume on öö” (1976, 2007), Saul Bellow’ „Püüa päeva” (1968, 2007), „Mr. Sammleri planeet” (1973, 2005), Truman Capote „Külmavereliselt” (1968, 1994, 2006), Richard Brautigani „Arbuusisuhkrus” (1977, 2002), E. L. Doctorow’ „Ragtime” (1981, 2007), John Le Carré „Spioon, kes pääses külma käest” (1991, 2007), Ian Flemingi „Ela ja lase teistel surra” (1992, 2008), F. Forsythi „Šaakali päev” (1989, 2008).

⁸ Ameerika autoreid on Soosaar tõlkinud 23: James Baldwin, Donald Barthelme, Saul Bellow, Richard Brautigan, James Mallahan Cain, Truman Capote, John Cheever, Stephen Crane, Michael Crichton, Joan Didion, Edgar Lawrence Doctorow, William Faulkner, John Gardner, Ernest Hemingway, Stephen Leacock, Bernard Malamud, William Saroyan, Francis Scott Fitzgerald, Maurice Sendak, Isaac Bashevis Singer, John Updike, Elwyn Brooks White, Thornton Wilder.

⁹ Muust ingliskeelsest kirjandusest ta lausa kaarega mööda ei käi: briti kirjanikest on Soosaar tõlkinud kümnet autorit (James Aldridge, Eric Ambler, Archibald Joseph Cronin, Ian Fleming, Frederick Forsyth, Samuel Johnson, Rudyard Kipling, John Le Carré, George Bernard Shaw, Oscar Wilde), austraalia kirjandusest Patrick White’i ja Lõuna-Aafrika Vabariigist John Maxwell Coetzee’d. Ta on kirjutanud näiteks Oxfordi sõnaraamatust (Keel ja Kirjandus 1973, nr 6), tõlkinud Cecily Joan Mackworthi ülevaate „Inglise uusimast romaanist” (Keel ja Kirjandus 1986, nr 9) jms.

¹⁰ „Pilk viimaste aastate ameerika proosale”, Noorus 1970, nr 7; „Stephen Crane”, 1971, nr 5.

¹¹ Üleloetud „On the Road”, Looming 1972, nr 3; „Thornton Wilder 75”, 1972, nr 4; „Mõnda Ameerika 1971. aasta raamatuturult”, 1972, nr 6; „Erskine Caldwell 70”, 1973, nr 12;

Kirjanduses¹², Sirbis ja Vasaras¹³ ja teiste tehtud tõlgete saatesõnades¹⁴ ning korra ka Eesti Raamatu „Kalendris” (1989), kuhu kirjutab artikli James Fenimore Cooperist.

Ameerika kirjanduse ülevaateartiklid jäävad kõik 1970. aastatesse. Võõr-filoloogist angloameerika kultuuri kandjaks pole Soosaar end küll kunagi pidanud, vaid öelnud, et tõlkimisel on teisejärgulise tähtsusega tõlkija „isiklikud meeldimised-mitte-meeldimised”, mis olgu allutatud meie oma kirjasõna „täiendamise ja virgutamise” ülesandele (1981c). Ülevaateartiklite kirjutamise suhtes oli tal teisigi ebalusi: „üritus mis tahes üldsõnaliste mõistete abil seletada kahesajamiljonilise rahva kirjasõnas väljendatud kirjut ning vastuolulist tänapäeva” tundus talle „mõttetu” ja „demagoogiline”, õigustuseks „lihtsalt ka mugavus ning küündimatus” (1976b: 1019). Veendunud, et kirjandus on „alati mõeldud vahetuks tarbimiseks”, ei ole „kirjanduse ümber arutaja” ametil tema silmis suurt väärtust, sest „mida enam me teame, seda suuremaks kasvab umbusk adekvaatse tõlgendamise võimalusse üldse” (1976b: 1037). William Blake'i kombel loomingut „üksikasja pühaduse” mõõdupuuga mõõtes proovib Soosaar jääda kirjanike sõnumi ja stiili parafraseerimise piiresse, kirjutades, nagu kord juba öeldud, kontekstis, kus omakirjanduses olid paljud teemad tabud. Ent ikkagi õhkub neist ülevaateartiklitest resignatsiooni, sest ükskõik kui informeeritud teadmamees ei saa asendada ainult vahetu kogemusena olemasolevat kirjandust ennast: kirjutab ta ju lugejale, kes võib loota vaid üksikute originaalide kättesaamisele ja üksikute nimetatud raamatute tõlkimisele.

Seda olulisem oli tõlkimine ise. Õnneks või õnnetuseks oli ka ameerika kirjanduses neid kirjanikke, kellele Nõukogude Liit oli „teine kodumaa” (1977). Soosaar tõlkis neist Ernest Hemingwayd. Kui „Pidu sinus eneses”, 1965. aastal kaante vahele jõudnud esimene terviktõlge, andis tõlkijale kümneleheküljelise võimaluse tutvustada tekstis esinevaid kirjanikke, keda polnud eesti keelde tollal veel tõlgitud, ilma et pidanuks ametlikus žargoonis modernismi sarjama, siis teises tõlkes ei jäta Hemingway arvamine „meie leeri” oma karuteeneid tegemata. „Kellele lüüakse hingekeella” (1970, kordustrükk 1977) ilmub Konstantin Simonovi poliitiliselt korrektse tõlkejäreلسõnaga ja kärbitult. Soosaar saatis kirjastusse täistõlke (Pino 2000), mida Eesti Raamatu toimetajad vastavalt instruksioonidele venekeelse tõlkega võrdlesid ja muutsid

„Sõnade karussellilt. Ameerika proosast seitsmekümnendate aastate algul”, 1976, nr 6; „Nobeli kirjanduspreemia Saul Bellow’le”, 1977, nr 1; „Carl Sandburg 100”, 1978, nr 1; „Nobeli kirjanduspreemia Isaac Singerile”, 1978, nr 11; „Kellele ameeriklased surematust loodavad”, 1979, nr 11; „Isaac Asimov: Opus 200”, 1979, nr 12; „Kolme ameeriklase kolm ajaloolist romaani”, 1986, nr 11; „„Maailmakirjandus täna” ja Neustadti auhind”, 1988, nr 7.

¹² „Hemingway uus romaan [Islands in the Stream. Saared hoovuses]”, Keel ja Kirjandus 1971, nr 6; „Mõnda möödunud raamatuaastast USA-s”, 1976, nr 11; „Saul Bellow’le Nobeli auhind”, 1977, nr 1; „Isaac Singer, värske Nobeli laureaat”, 1979, nr 1.

¹³ „Raamatuaasta 1969. USA”, Sirp ja Vasar 3., 10. VII 1970; „Viimase Nobeli kirjandusauhinna puhul” [Saul Bellow], 18. III 1977; „Faulkner ja meie”, 23. IX 1977; „Hemingway 80”, 27. VII 1979; „John Updike’ile Pulitzeri auhind”, 30. IV 1982; „Isaac Bashevis Singer: 1904–1991”, 2. VIII 1991.

¹⁴ Eessõna Joyce Carol Oatesi jutukogule „Neli suve” (tlk K. Kaer ja K. Tigane, Loomingu Raamatukogu 1977, nr 46–47); järeلسõna T. Wilderi „Märtsi iididele” (tlk H. Rajandi, Eesti Raamat 1983) ja Truman Capote teosele „Hommikueine Tiffany juures” (tlk U. Uibo, Loomingu Raamatukogu 1984, nr 35); eessõna Norman Maileri romaanile „Alasti ja surnud” (tlk J. Karemäe, Olion 1996).

nii, nagu Moskva tsensor ees teinud (vt Peterson 2009). Ilmunud eufemistlikust tõlkest ei oskagi arvata, kas nutta või naerda: Hemingway vabariiklastest, kommunistidest või venelastest tegelased on moraalselt plekitud ja tõsi-meelsed sinnamaani välja, et ei naerata tõlkes ka seal, kus originaal seda lubaks. Selleks on tulnud teksti nii lõigata¹⁵ kui ka sinna juurde kirjutada¹⁶. Muutused puudutavad üksikuid sõnu¹⁷, üksikuid (peamiselt kärbitud) lauseid¹⁸ ja terveid lõike. Originaali 251. leheküljel saab teada, et Pravda korrespondendil Karkovil oli uskumatult roju väljanägemisega naise kõrval ka *extremely sensual* armuke; tõlkes armukest ei ole ja *de jure* naise välimust ei kirjeldata. Mainitud naeratus kaob aga tõlkest hügieenilistel põhjustel: originaali „I hear you are travelling too,” Karkov said, showing his bad teeth as he smiled” (Hemingway 1940: 387) kõlab tõlkes: „Ma kuulsin, et ka sul seisab rännak ees,” ütles Karkov (Hemingway 1977: 384). Karkovi suuhügieeni küsimust ei tõstatu.

Hemingway jäi Soosaare bibliograafiat raamima ja tõlgitud lehekülgede arvu poolest valitsema.¹⁹ Nõnda on piisav nentida, sest lemmikkirjaniku „küsimus on üsna puberteedilik ega nõua vist tõsist vastust. See aeg (kui seda üldse kunagi oli), kus üks või paar iidolit suutsid su mõttemaailma kujundada, oma sõnaseadmise oskusega sinus mõnutunnet tekitada, on meil mõlemal [Soosaarel ja Jaak Rähesool – A. L.] igatahes seljataga” (Rähesoo, Soosaar 1987).

Huvi Hemingway talle muidugi pakkus. Raamatuid, mida üldse ei oleks tahtnud tõlkida, pole Soosaar kunagi ka tõlkima pidanud (Pino 2000). Ent nagu ta hindas Hemingway „lingvistilist ühetähenduslikkust” (Rähesoo, Soosaar 1987), nõnda on ta tänuväärseks tööks nimetanud ka Faulkneri mitmetähenduslikuma proosa tõlkimist,²⁰ tahtmata Faulknerigi kohta öelda lemmik (Pino 2000). Tõlgitakse ka „tegijarõõmust (hakkama sain!)” (1981c).

Tõlkimisega oma sõnumi edastamine ei saa kunagi tähendada tõlkija üksühest samastamist originaaliga või selle autoriga, tõlge on loomuldasa kollektiivne looming. Samas on kindlasti üks tõlkimise võlusid kirjutada kellegi teise nime all ka endast, teha nii, nagu oleks vaja täita kohustusi isendas kellegi teise jälje ees (Spivak 2002). Saatja esimeses isikus on tõlkija teises, metalokutiivses mõttes, kui ta teab, miks just tema tõlgib just seda teksti, just praegu, just nendel kirjastamisvõimaluste tingimustel. Et Soosaar

¹⁵ Lõigata välja näiteks eneseirooniline lõpp kindral Golzi repliigist „Mina aga ei mõtle üldse mitte. Miks ma peaksin mõtlema?” (Hemingway 1977: 14), mispeale on originaalis lisatud „I am Général Soviétique” (Hemingway 1940: 11).

¹⁶ Näiteks panna tüdrukud, kes originaalis on lihtsalt olemas, tõlkes ootama: vrd originaali „Look, do you have many girls on the other side of the line?” (Hemingway 1940: 10) ja tõlget „Kuulge, kuidas teil seal rinde taga tüdrukutega ka lood on? Kas paljud ootavad?” (Hemingway 1977: 14).

¹⁷ Originaalis venelased *take over* (Hemingway 1940: 248), s.o hõivavad hotelli Madriidis, tõlkes nad „elavad” (Hemingway 1977: 246) seal.

¹⁸ Augustíni repliik originaalist, mis lõpetaks kodusõja nii: „And afterwards shoot the anarchists and the Communist and all this canalla except the good Republicans” (Hemingway 1940: 308), on tõlkest lihtsalt kadunud, jäänud on vaid Anselmo repliik: „Et me sõja võidaksime ja ei laseks kedagi maha” (Hemingway 1977: 305).

¹⁹ Lisaks märkuses loetletud ja kordustrukkides ilmunud kaheksale raamatule on Soosaarel tõlgitud veel 23 Hemingway juttu, mis ilmusid aastatel 2007 ja 2008 kirjastuses Pegasus.

²⁰ Juba mainitud „Hälina ja raevu” kõrval veel üheksa jutustust „Yoknapatawpha vanaajas” (1980) ja kolm „Yoknapatawpha uusajas” (1983) ning romaan „Küla” (1989).

hallis tsoonis oma ettevõetud töid aksioloogiliselt läbi kaalus ja šansse proovis, seda kinnitab muu hulgas Saul Bellow' tõlkimine veel enne, kui seda põhjendas Bellow nobelisti maine.²¹

Kus olid Glavliti silmad, kui ta andis loa trükikojas Punane Täht laduda romaani, mille peategelane Herzog nutab taga „jäädavalt kadunud Kesk-Euroopa ajastut” (Bellow 1972: 56) ja kõrvaltegelane neab ära bolševikud (Bellow 1972: 162)? Herzog, mõelnud end „tsivilisatsiooni saatuse eest vastutajaks”, ei ole muidugi tõsiseltvõetav, ta on „kannatav kloun”, pikutab jääkülmas talumajas voodis, lendurimüts peas, ja sobitab kokku „ühest küljest Baconit ja Locke'i, teisest küljest metodismi ja William Blake'i” (Bellow 1972: 145). „Herzog” on komöödia, nagu ütleb ilmeksimatult Bellow' sõnavalik, ja kas sestap arvatigi tekst omas narruses ohutuks? Aga ikkagi, nüüdisromaan, mis vastustab ideid, mis maailma inimestest tühjaks teevad (Bellow 1972: 111), mille peategelane mõlgutab mõtteid usust: „Usust, ilma milleta inimene on tühipaljas toormaterjal tehnoloogilisele transformatsioonile, moele, kaubandusele, tööstusele, poliitikale, rahandusele, eksperimentidele, automatismile, *et cetera, et cetera*” (Bellow 1972: 210). Selle trükkitoimetamine sai olla ainult ehku, mitte kindla peale minek. Õnneks oli romaanis ka stseene, mida sai serveerida kui ilmutumisluba: kodanlikku Ameerikat on nimetatud otsesõnu „julmaks maailmaks” (Bellow 1972: 151) ja lõppude lõpuks toimubki tegevus kodanlikus Ameerikas. „Herzogi” probleemide ühesele lokaliseerimisele teeb oma panuse ka raamatu kujundus (Marju Mutsu), Ühendriikide lipu motiive ja värve kasutatav kaas,²² mis sanktsioneerib masstiraažis (30 000) Herzogi küsimuse:

„Noh, mida tähendab olla inimene. Suurlinnas. Meie sajandil. Üleminekuajajärgul. Massis. Teaduse poolt ümber kujundatud. Organiseeritud võimu valduses. Loendamatu järelvalvete all. Tehnologiseerumise tingimustes. Pärast radikaalsete lootuste viimast kokkuvarisemist. Ühiskonnas, kus puudub osadus. Mis alahindab isiksust” (Bellow 1972: 227).

Ka mikrotasandi otsustel on oma süsteemfunktsionaalne, mitte üksnes stilistiline tähendus. Tõlkida Ameerikat tähendas tõlkida ametlikku ideoloogilist vastast ja kättesaamatut vaba maailma oma kättesaamatute kaupadega, mida siin polnud. Ja pole asja, pole sõna, mida sõnaraamaturahvas saanuks kirja panna. Kust tulid siis need sõnad ja kelle omad üldse on üksiksõnad ilmunud tõlgetes? Kas *brandy* tõlkis konjakiks Soosaar (Bellow 1972: 212) või ütles toimetaja ka temale: „Mida me jooime kohvi kõrvale? Ikka konjakit,” ja asendas *brandy*, lähtudes nõukogude inimesele kohustuslikust võimetusest teha neil kahel vahet. Olles üldiselt seda meelt, et „vältida liiga vähe tuntud sõnu ja eelistanud võimaluse korral neid, mis on võetud ka OS-i” (Rähesoo, Soosaar 1987), on Soosaar vähemalt 1980. aastateks võõrsõnade suhtes seisukohal, et neid lubatakse eesti teksti nende algkujul (1984a: 669). Tema jätkuks need muutmata (viidates soome või saksa keele eeskujule) ja kirjutab, et talle „oli kosutuseks ülikoolipäevil lugeda, missuguse endastmõistetavusega jättis Thomas Mann oma romaanides prantslaste või inglaste kirjaviisi mitmed needki sõnad, mis Duden saksapärasas” (1984a: 668). Loetledes võõr-

²¹ „Püüa päeva” 1968, „Herzog” 1972, „Mr. Sammleri planeet” 1973, lisaks „Vargus” 1993. Nobeli sai Bellow 1976. aastal.

²² Originaali kaanele (The Viking Press, 1964) on visandatud vaevatud mehe näo kontuurid; „Herzogit” on välja antud ka (The Viking Press, 1967) mehe täisfiguuriga, taustal põlev pöösas.

sõnade liike, mille moonutatud ümberkirjutamist peab ta tarbetuks, nimetab Soosaar muuhulgas veini- ja viinamarjasorte, eritoite, rahaühikuid jpm, mis on seotud meist ajas ning ruumis kaugele jääva olustikuga (1984a: 670). Ometi, kust tuli siis Soosaare tõlgetesse too kurikuulus (vt Kilk 2010) „kotletisai”, mis tähistab hamburgerit? See on olemas kuue- ja seitsmekümnendate aastate tõlgetes, on veel ka 1987. aasta „Sügisvalguses” (Gardner 1987: 144), ja *hamburger* ilmub alles 1996. aasta „Billy Bathgate’i” (Doctorow 1996: 55). Soosaar võtab „kotletisaia” omaks: „võimalik, et mina selle välja nuputasingi” (Pino 2000). Nuputas välja ja jäi aastateks kasutama, vahetades õhtuti telekanaleid ja teades pähekulumiseni, mis maksab Helsingis *hampurilainen alias pannupihvi*.

Tänase tarbijana Soosaare tõlkeid lugedes jäävad silma kummastavad reaaliid, seda enam, et originaali sõnad, mida on tõlgitud kord nii, kord naa – ekvivalenti kehtestamata –, on nüüd, muutunud elukeskkonna ja tarbimisharjumuste juures, aimatavad ka siis, kui originaali ei vaata. Pannes tahes-tahtmata tähele kaupade võõrastavaid nimetamisi, hakkab silma aga seegi, et pragmaatiliselt on Soosaare tõlked (erinevate kasutatud tõlkevõtete hulgast hoolimata või just tänu sellele) „tõlkija poolt teadlikult korrastatud, intuiitiivselt kujundatud” (Torop 1999: 20), igatahes mitte „juhuse hoolde jäetud”, mis on Toropi järgi tõlke sisemise kvaliteedi kirjeldamise kolm võimalust. Näiteks kui Herzog saab oma lahutatud naiselt loa olla viieaastase pojaga kaks tundi koos ja isa vaatab loomaaria kohvikus, kuidas poiss „kotletiga saia” sööb (Bellow 1972: 120), siis on see *hamburgeri* välise vormi kodustamine, jättes samaks laste lemmiktoidu, lihtsa odava toidu sisu. Kotletiga saias ei ole hamburgeri tollast, kättesaamatut maailma, kotletiga sai ei ole erinevalt *hamburgerist* uudislaen. „Neologismid on tugeva stiilivärvinguga, ja kui originaal analoogilist värvikust ei tunne, langevad vastsed sõnad automaatselt tabu alla” (1984a: 666). Kui aga Herzogile katab lauda Ramona, on tõlge nii glamuurne²³ kui ka referentsiaalselt arusaamatu, aga teeb seda selgemaks, mis-sugune on Ramona.

„Asjade” tasandi täpsuse taotlemisest on Soosaar kirjutanud Faulkneri projekti puhul, kus üksiksõnade probleemid olid seotud ennekõike floora, fauna ja etnograafia erinevustega, ent üldine tõdemus peab paika ka väljaspool neid: „Praktiliselt ei ole see [täpsuse taotlemine reaaliide tasandil – A. L.] alati saavutatav” (Rähesoo, Soosaar 1987). Pole asja, pole sõna ja tõlkes läheb ükskõik mida välja käies kas referentsiaalselt või pragmaatiliselt midagi viltu. Nii ei ole praktikas midagi teha tõlketeooriates Schleiermacherist Venutini välja pakutud kahe vastandatud võimaluse, kodustamise ja võõrapärastamisega, mille vahel justkui saaks meetodi- ja põhimõttekindlalt valida.

Seda näitab kas või Isaac Bashevis Singeri „Surnud moosekandi” 1980. aasta tõlge. „Eestikeelses tõlkes on heebrea ja jidiši sõnu/väljendeid märgatavalt vähem kui ingliskeelses originaalis,” kirjutab Soosaar tõlke selgitavaid märkusi sissejuhatavas lõigus. Denatsionaliseerimine? Antisemitism? Pigem arvestamine lugejaga ja lüngaga avalikus sfääris. *Yom kippur* või *ro’s haššanā* olid tollal sootuks vähemkuuldud ja vähem arusaadavad kui praegu, sünagogi ega juudi kooli Tallinnas ei olnud. Nii on originaali *It’s not Yom Kippur* tõlkes „Ega täna ole lepituspäev” (Singer 1980: 16), märkustes aga, mille kirju-

²³ „Herzogi” fraasi *glamorous life began in Ludeyville* (Bellow 1967: 191) tõlkis Soosaar „Ludeyville’is läks simmaniks” (Bellow 1972: 216).

tamisel on konsulteeritud Uku Masinguga, on lepituspäeva kohta öeldud: „heeb. *jōm(hak)kippurim* – aasta pühim püha, patukahetsus- ja paastupäev 10. *tišrii*”¹. Originaal restitueeritakse märkustes.

„Tõlkija on pidevalt pihtide vahel” (1984a: 664). Nõnda kirjutades pidas Soosaar silmas ennekõike originaali diktaati, tõlkija staatust ja keelekorraldust. Need kolm mõjutavad tahes-tahtmata tõlkija kirjutamist. Kui aga olla tõlkija nagu Soosaar, kes ei taha teha kultuurilist „võõrast” ei oma originaalist ega selle lugejast, on ühed tangid veel intuiitsemalt tajutud ja kindlasti arvestatud kultuurilis-poliitiliste olude hoida. Iiri tõlkeloo uurija Maria Tymoczko on sõnastanud õnnestunud tõlkimise dilemmasid, mängides algupärandis sõnade *part, partiality, partisan, participate* etümoloogia ja polüsemiaaga. Ka eesti *osa* tähendab ühtaegu kuhugi kuulumist ja samal ajal selle kuuluvuse poolikust, sestap peaks Tymoczko olema arusaadav: tõlge on paratamatult osaline, lähteteksti informatsioon ja tähendus on alati laiemad, kui saab edastada tõlge, samas on vastuvõtvas keeles ja kultuuris kohustuslikke jooni, mis laiendavad tõlke tähendusi suundadesse, mis ei tulene lähtetekstist. Niisugune osalisus ei ole aga ainult defekt, see on ka külg, mis tõlkimist kas varjatult või varjamatult angažeerib ja lubab tõlgetel osaleda käimasolevas poliitilises diskursuses ja sotsiaalsete muutuste strateegias (Tymoczko 2000: 24).

Osalised on kõik tõlked, kuigi lähtematerjali esitusviisi poolest on tõlkel ja tõlkel vahe. Tymoczko terminoloogias (2007: 107–133) kasutatakse tõlkimisel kultuuridevaheliseks kommunikatsiooniks kas lähtematerjali ülekannet, esindamist või transkultuuratsiooni. Esimesel juhul jääb lähtematerjali ühest kultuurikontekstist teise viimisel täpsustamata selle „viimise” viis. Protsessile ja ülekande produktile ei esitata mingeid tingimusi, tõlkimine ülekande raames võib anda nii tõlkeid, mis on originaalile väga lähedal, kui ka neid, mida originaaliga siduda on juba omaette kunsttükk. Tõlkepraktika konkreetses ajas ja kohas alati nii salliv ei ole. Rääkides originaali esindamisest, peab Tymoczko silmas tõlkimist, mida me tunneme XX sajandi esimesest poolest, kui tõlked esindasid prantsuse, inglise või mõnda muud vaimu keeleuuenuslikus kõrgekeeles, mis teenis eesti kultuuri rafineerimise eesmärki, ilma et originaalis oluline saanuks alati oluliseks tõlkes (vt Talviste 2005). Tõlge ei olnud alati päris meie keeles, aga meie oma igal juhul, tõlgete sümboolne väärtus oli suur, nemad pidid näitama eesti kõrgkultuuri.

Enn Soosaare tõlkeid ja tõlkimist seitsme- ja kaheksakümnendatel aastatel niimoodi ei kirjelda. Küll aga on sel puhul kohane *t r a n s k u l t u r a t s i o o n i* kontsept. Viimane võtab muuhulgas arvesse, et tõlkimisega vahetavad kohta ka diskursused ja maailmavaated, mille mõjul tõlkiv kultuur võtab omaks uued praktikad ja tõekspidamised. Transkultuuratsiooni esindamisest eristav iseloomulik omadus ongi teise kultuuri konkreetsete aspektide performatiivsus, nende toimimine tõlkivas kultuuris naturaliseerumiseni välja, nii et konkreetse kultuuri elemendi algupära tuhmub ja see arvatakse omaks. Tõlge pidi olema nagu originaal, päris meie keeles, mis kinnitagu kas maailmarevolutsiooni või Euroopa kultuuriühtsuse olemasolu. Asi oli ennekõike tõlgetelt loodetud „kõneteos” rääkida meid lõplikult kas siia- või sinnapoole Berliini müüri. Tõlkimise viisid, tõlgete stiilid olid 1930. ja 1970. aastatel erinevad, sest erinevad olid tõlkimise motiivid.

Suurte üldistuste kasutusväärtus on väike. Kui aga Soosaar kirjutab, et „meie tõlketeosed (jätkem keelelohad ning -saamatud ümberpanekud praegu kõrvale) on oma sõnarikkusest hoolimata lausestuselt üsnagi steriilsed, viimistluses igasugu teravamaid nukke vältivad” (1984a: 664), või kui ta ütleb: „Tõlkijad, need härjad, on juba selline rahvas, kes tahavad keelekorraldajate nõuandeid ikka kuulata. Nad on nõus arvestama isegi säärast keeleabsurdust....” jne, jne (1984a: 667), siis logistab ta küll talle antud tõlkenormide raame, lastes aimata kahtlusi tõlgete viimases lihvis, mis alati ei sõltu tõlkija adekvaatsusetajust. Tõlkija k o h t tema enese jaoks võib ju olla ühtaegu kahes kultuuris korraga, millest ta ainiti ei sõltu kummastki, aga selle k o h a niisugust, mentaalseid tõsiasju arvestavat kehtestamist keelab tõlkimine mitte iseendale, vaid teistele, keelab tõlkija *habitus*. Soosaare „viimane sõna” tõlkimisest, 2010. aastal ilmunud „Pidu sinus eneses”, 1965. aasta tõlkest lausestruktuurilt üksjagu Hemingway-täpsem versioon, jätab õhku tõlkija rahulolematuse oma varasema tööga, kus on olnud vähem Hemingway’d, kui saanuks, aga osundab saatesõnas puiklemata varemtehtule: „Mälestusteos ilmus New Yorgis 1964 ja Tallinnas Loomingu Raamatukogu (nr 29–31, 1965) väljaandena järgmisel aastal. See oli minu esimene raamatuvahendus pärast Tartu ülikooli lõpetamist” (Soosaar 2010: 205). Tõlke küsitavused ei ole võtnud tõlkelt tema väärtust: söakas oli see otsus tahta tõlkida tänapäeva ameerika kirjandust oma isoleerituse suuruse kiuste.

Kokkuvõtteks

Seitsme- ja kaheksakümnendatel aastatel, kui ilmuvad Enn Soosaare olulisemad tõlked ning tõlkekriitika, on tõlkimine kaugel sellest, et olla pelk lingvistiline koodivahetus. Tõlkimisel oli are sotsiaalsete narratiivide konflikt. Sellest endale aru andes ei ajendanud Soosaart oma töös niivõrd tõlkimine kui võrdleva kirjandusteaduse allettevõtmine, kui võrd tõlgete suutlikkus seada kahtluse alla ametlikult sanktsioneeritud kultuurirepertuaar. Üleliidulise planeerimise ja administreerimise kiuste hoidis Soosaar oma tõlkevalikutes kinni talle endale olulisest retoorikast ja loogikast ning kirjutas end seitsmekümnendail tuntuks üksi tõlkimisega. Tõlkimine oli talle enesemääratlemise hoob ja oma arvamuse väljaütlemise võimalus, tegu, mis oli Soosaarele teo inimesena tähtis.

Artikkel on kirjutatud ETF-i grandid nr 8152 „Tõlkijad kultuurirepertuaari (ümber)kujundajana” raames.

Kirjandus

- Annist, August 1939. Meie iseseisvusaegne tõlkeklassika ja Eesti Kirjanduse Selts. – Eesti Kirjandus, nr 5, lk 198–221.
- Annus, Epp, Epner, Luule, Järv, Ants, Olesk, Sirje, Süvalep, Ele, Velser, Mart 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.
- Bellow, Saul 1967. Herzog. New York: The Viking Press.
- Bellow, Saul 1972. Herzog. Tlk E. Soosaar. Tallinn: Eesti Raamat.
- Deleuze, Gilles, Guattari, Félix 1998. Kafka. Väikese kirjanduse poole. Tlk H. Krull. Tallinn: Vagabund.
- Doctorow, Edgar Lawrence 1996. Billy Bathgate. Tlk E. Soosaar. Tallinn: Tuum.
- Gardner, John 1987. Sügisvalgus. Tlk E. Soosaar. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hemingway, Ernest 1940. For Whom the Bell Tolls. New York: Charles Scribner's Sons.
- Hemingway, Ernest 1965. Pidu sinus eneses. Tlk E. Soosaar. – Loomingu Raamatukogu, nr 29–31.
- Hemingway, Ernest 1977. Kellele lüüakse hingekella. Tlk E. Soosaar. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hemingway, Ernest 2010. Pidu sinus eneses. Tlk E. Soosaar. Tallinn: Pegasus.
- Kilk, Karin 2010. Ühe tõlkeraaamatu teekond ajas: Truman Capote' „Külma-vereliselt” eesti keeles. Magistritöö. Tallinna Ülikool. Germaani-Romaani Keelte ja Kultuuride Instituut.
- Lecerclé, Jean-Jacques 1990. The Violence of Language. London–New York: Routledge.
- Möldre, Aile 2005. Kirjastustegevus ja raamatulevi Eestis aastail 1940–2000. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Ojamaa, Ott 2010. Armastus seaduslikus abielus. (Eesti mõttelugu 92.) Tartu: Ilmamaa.
- Peterson, Annika 2009. The Impact of Censorship on the Translation of For Whom the Bell Tolls. B. A. Thesis. Tallinn University. Institute of Germanic and Romance Languages and Cultures.
- Pino, Jüri 2000. Enn Soosaar sai põllumeestelt söimata. – Öhtuleht 6. V.
- Pym, Anthony 1998. Method in Translation History. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Rähesoo, Jaak, Soosaar, Enn 1987. Projekt „Faulkner”. – Sirp ja Vasar 25. IX.
- Singer, Isaac Bashevis 1980. Surnud moosekant. Tlk E. Soosaar. – Loomingu Raamatukogu, nr 50–52.
- Soosaar, Enn 1969. Nobeli laureaadid ja meie. – Sirp ja Vasar 12. XII.
- Soosaar, Enn 1970. Pilguheit viimaste aastate ameerika proosasse. – Noorus, nr 7, lk 56–61.
- Soosaar, Enn 1972. Thornton Wilder 75. – Looming, nr 4, lk 699–700.
- Soosaar, Enn 1976a. Mõnda möödunud raamatuaastast USA-s. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 699–704.
- Soosaar, Enn 1976b. Sõnade karussellilt. Ameerika proosast seitsmekümnen-date aastate algul. – Looming, nr 6, lk 1019–1037.
- Soosaar, Enn 1977. Faulkner ja meie. – Sirp ja Vasar 23. IX.

- Soosaar, Enn 1979a. Meie tõlkekirjanduse tänane päev. – Looming, nr 6, lk 880–881.
- Soosaar, Enn 1979b. Tõlkeraamatuid lehitsemas 2. – Sirp ja Vasar 24. VIII.
- Soosaar, Enn 1979c. Tõlkeraamatuid lehitsemas 3. – Sirp ja Vasar 21. XII.
- Soosaar, Enn 1980a. Tõlkeilukirjandus 1979 (vaatlusi ja tähelepanekuid). – Looming, nr 4, lk 564–575.
- Soosaar, Enn 1980b. Tõlkeraamatuid lehitsemas 4. – Sirp ja Vasar 19. XII.
- Soosaar, Enn 1981a. Kui te üksikule saarele satuksite... (Meie ilukirjanduslike tõlkeid). – Kirjanduse jaosmaa '79. Koost E. Mallene. Tallinn: Eesti Raamat, lk 200–208.
- Soosaar, Enn 1981b. Mis on valmis, teoksil, kavas? – Sirp ja Vasar 2. X.
- Soosaar, Enn 1981c. Tõlkeraamatuid lehitsemas 6. – Sirp ja Vasar 16. X.
- Soosaar, Enn 1982a. Tõlkeraamatuid lehitsemas 7. – Sirp ja Vasar 5. III.
- Soosaar, Enn 1982b. Tõlkeraamatuid lehitsemas 7. – Sirp ja Vasar 12. III.
- Soosaar, Enn 1982c. Tõlkeraamatuid lehitsemas 8. – Sirp ja Vasar 17. IX.
- Soosaar, Enn 1982d. Tõlkeraamatuid lehitsemas 9. – Sirp ja Vasar 17. XII
- Soosaar, Enn 1984a. Korraldatud emakeel tõlkija vaatevinklist. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 664–672.
- Soosaar, Enn 1984b. Tõlkeraamatuid lehitsemas 13. „Varamu” in memoriam. – Sirp ja Vasar 11. V.
- Soosaar, Enn 1985a. Tõlkeraamatuid lehitsemas 14. – Sirp ja Vasar 16. VIII.
- Soosaar, Enn 1985b. Tõlkeraamatuid lehitsemas 15. – Sirp ja Vasar 30. VIII.
- Soosaar, Enn 1985c. „Varamu” nelikümmend köidet. – Kirjanduse jaosmaa '83. Koost E. Mallene. Tallinn: Eesti Raamat, lk 196–205.
- Soosaar, Enn 1986a. Meie tõlkekirjanduse tänane päev. – Looming, nr 5, lk 678–683.
- Soosaar, Enn 1986b. Tõlkeraamatuid lehitsemas 16. – Sirp ja Vasar 28. III.
- Soosaar, Enn 1986c. Tõlkeraamatuid lehitsemas 18. – Sirp ja Vasar 17. X.
- Soosaar, Enn 1986d. Tõlkimise sundusest. – Edasi 11. IV.
- Soosaar, Enn 1987a. Tõlkeraamatuid lehitsemas 19 (1). – Sirp ja Vasar 4. XII.
- Soosaar, Enn 1987b. Tõlkeraamatuid lehitsemas 19 (2). – Sirp ja Vasar 11. XII.
- Soosaar, Enn 1987c. Tõlkeraamatutest täna ja toona. – Kirjanduse jaosmaa '85. Toim E. Mallene. Tallinn: Eesti Raamat, lk 188–204.
- Soosaar, Enn 1988a. Tõlkimisest mure ja lootusega. – Sirp ja Vasar 14. X.
- Soosaar, Enn 1988b. Tõlkimisest mure ja lootusega. – Sirp ja Vasar 21. X.
- Soosaar, Enn 1990. Kuidas muuta inimesed vaimseks? – Rahva Häääl 13. V.
- Soosaar, Enn 1994. Tõlkimisest täna läbi eilse. – Vikerkaar, nr 1, lk 53–56.
- Soosaar, Enn 1996. Eesti raamatulugu algab tõlgetega. – Inglise kirjandus eesti keeles. Raamatud. English Literature in Estonian. Books. Koost K. Ellip. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 6–9.
- Soosaar, Enn 2008. Nuripidine aastasada. Ajast, isast ja teistest. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Soosaar, Enn 2010. Saateks. – E. Hemingway, Pidu sinus eneses. Tallinn: Pegasus, lk 195–206.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 2002. The Politics of Translation. – The Translation Studies Reader. Toim L. Venuti. London–New York: Routledge, lk 397–416.
- Sütiste, Elin 2008. „Hea tõlke” konstrueerimine tõlkekriitikas (ajakirjas „Eesti Kirjandus” aastail 1906–1922 avaldatud tõlkearvustuste põhjal). – Kriitika

- diskursus: minevik ja tänapäev. (Acta Universitatis Tallinnensis, Humaniora A 28.) Toim M. Kirme, R. Veidemann. Tallinn: Tallinn Ülikool, lk 95–136.
- Talviste, Katre 2005. „Prantsuse bukett” Noor-Eesti II albumis. Nooreestlaste tekstivaliku tagamaid Prantsusmaal ja tagajärgi Eestis. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 953–967.
- Torop, Peeter 1999. Kultuurimärgid. Tartu: Ilmamaa.
- Torop, Peeter 2008. Translation as Communication and Auto-Communication. – Sign System Studies, nr 2, lk 375–397.
- Tymoczko, Maria 2000. Translation and Political Engagement. Activism, Social Change and the Role of Translation in Geopolitical Shifts. – The Translator, nr 1, lk 23–47.
- Tymoczko, Maria 2007. Enlarging Translation, Empowering Translators. Manchester, Kinderhook: St. Jerome Publishing.
- Venuti, Lawrence 2000. Translation, Community, Utopia. – The Translation Studies Reader. Toim L. Venuti. London–New York: Routledge, lk 468–488.

Enn Soosaar’s Acts of Translation

Keywords: Estonian translation history, translation as communication, culture repertoire, Soviet censorship

As translation history addresses the issue of social causation and since only humans have the kind of responsibility appropriate to that, it is reasonable to focus on translators. Their work has to be studied in its immediate social context in order to understand its performative meaning. The Soviet period in Estonia featured censored and self-censored public writing, whereas the cultural discourse that expressed Estonia’s identification with Western values could be conducted primarily through translation. This reality renders the selective differences between translators significant on both the metatextual and textual levels. Could an Estonian translator serve as an agent of the receiving culture in the Soviet environment of central planning? How could he resist the prevalent cultural discourse of his day and assert his own intellectual opinion? Could he execute translations that would accept ideological differences precluding re-ideologization?

These questions were addressed while studying the translations of Enn Soosaar (1937–2010), a writer keenly aware of the value of his translations as weapons of communication trained on their environment. Irrespective of the limitations imposed on his work by the socio-political circumstances, or perhaps, because of them, Soosaar’s translational choices stand out as consistent attempts to question and counteract the officially sanctioned culture repertoire of the day. In Soosaar’s hands, translation was a means of resisting the mainstream political discourse, and his work was received as ‘minor literature’ of a thoroughly political nature and collective value.

Anne Lange (b. 1962), PhD, Associate Professor of Translation Studies, Tallinn University, anne.lange@tlu.ee